Mocny program socjologii wiedzy jako próba obiektywizacji badań w czasach niepewności

Strong programme of the sociology of knowledge as an attempt to objectify research in times of uncertainty

Bartosz Łukaszewski[7]

Abstrakt

Niniejszy artykuł zogniskowany jest wokół analizy ograniczeń badawczych metod badań socjologicznych, z uwzględnieniem dwóch bazowych orientacji czyli ilościowej (kwantytatywnej) i jakościowej (kwalitatywnej). Autorskie analizy posiadają charakter analityczno-syntetycznego przeglądu literatury przedmiotu. Rezultaty badań to rekomendacje i postulaty, zdaniem autora, kluczowe z punktu widzenia heurystycznego potencjału socjologicznych badań empirycznych. Wyżej zaprezentowana strutkura wywodu odnosi się do ram „mocnego programu socjologii wiedzy“ autorstwa D. Bloora i B. Barnesa, zwanego też „programem edynburskim“. Program ten zogniskowany jest wokół czterech kryteriów badawczych: przyczynowości, bezstronności, symetrii i refleksyjnośći.

Słowa kluczowe: Mocny program socjologii wiedzy. Obiektywizacja. Badania socjologiczne. Niepewność.

Abstract

The article focuses on the analysis of research limitations of sociological research methods, taking into account two basic orientations, quantitative and qualitative. The author's analyzes have the character of an analytical and synthetic review of the literature on the subject. The results of the research are the recommendations and postulates, according to the author, crucial from the point of view of the heuristic potential of sociological empirical research. The structure of the argument presented above refers to the framework of the „strong program of the sociology of knowledge“ by D. Bloor and B. Barnes, also known as the „Edinburgh programme“. This program is focused around four research criteria: causality, impartiality, symmetry and reflexivity.

Keywords: Strong programme of the sociology of knowledge. Objectification. Sociological research. Uncertainty.

Wstęp

Główny zarzut stawiany naukom społecznym zamyka się w następującym stwierdzeniu – „nauki społeczne to nauki „o wszystkim i niczym jednocześnie” (ang. „about all and nothing at the same time”). Badania statystyczne postrzegane są nierzadko jako „pusta znaczeniowo relacja pomiędzy zmiennymi, która nie przybliża do rozumienia zjawisk” (ang. statistical research is an „empty relationship between variables without meaning and understanding”) Badania jakościowe natomiast bywają uważane za „dowolną narrację bez żadnej standaryzacji i konkluzji” (ang. „free narration without any standardization and conclusions”). Z tego też powodu po przeanalizowaniu ograniczeń heurystycznych obu orientacji badawczych w poniższych podpunktach przedstawiono obiektywizacyjną i syntetyczną propozycję D. Bloora i B. Barnesa zwaną „mocnym programem socjologii wiedzy“.

[7] Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie; **bartosz.lukaszewski@upjp2.edu.pl**.

1. Podstawy teoretyczne

Kontrowersje związane z każdym właściwie procesem badawczym sięgają problemów dalece poznawczych i epistemologicznych, a dopiero później paradygmatycznych oraz stricte metodologicznych. Wybór danej problematyki determinuje kolejne poczynania. Trudność powodowana jest więc nierzadko samym charakterem próby badawczej, a konkretnie specyfiką jednostek tworzących badaną populację.

Subiektywizm pozyskiwanych danych w badaniach jakościowych stwarza niebezpieczeństwo nadinterpretacji. W badaniach kwalitatywnych pojawia się także problem „intymności" – informacje dotyczące np. zachowań dewiacyjnych mogą nosić charakter powierzchownych (nie odpowiadając tym samym stanowi faktycznemu), a ich ew. determinanty nie odpowiadać „realnym". Tu pojawia się problem ukrytych związków i zmiennych – często pomijanych, a jednocześnie stanowiących szalenie ważne pole deskrypcji z punktu widzenia transparentności i kategorii „prawdy" w prowadzonym procesie badawczym. Z drugiej strony natomiast zasadnym zdaje się być zaakcentowanie polemiki z podejściem stricte kwantytatywnym (nomotetycznym). M. Scriven twierdzi, że „model ten nie uwzględnia trzech pojęć, które są w istocie zasadnicze dla wszelkiej procedury naukowego wyjaśniania, a mianowicie: kontekstu, sądzenia i rozumienia" (Scriven 1962, s. 196). Komplementarnie z powyższym S. Amsterdamski podnosi wagę sposobu postępowania w ramach procesu heurystycznego zwanego metodą tzw. standaryzowanego kontekstu (obiektywizacja indywidualnych czynników poznania rzeczywistości, Amsterdamski 1983, s. 51).

Oprócz obiektywnych ograniczeń dwóch bazowych orientacji badawczych turbulentna rzeczywistość społeczna nie pozostaje oczywiście bez wpływu na heurystyczny aspekt badań socjologicznych. Pojawiające się coraz częściej problemy z konkluzywnością stanowią asumpt do włączenia w strukturę fundamentów paradygmatycznych postulatów tzw. „mocnego programu socjologii wiedzy" D. Bloora i B. Barnesa. Pomimo, iż analizy szkockich socjologów zaliczane są do orientacji konstruktywistycznej to jednocześnie dostarczają inspirujących postulatów na płaszczyźnie empirycznej sprawdzalności socjologicznych eksploracji. „Mocny program socjologii wiedzy" obejmuje następujące postulaty (Bloor 1976, s. 1-19, Szahaj, 1995, s. 53-67):

- przyczynowość,
- bezstronność,
- symetria,
- refleksyjność.

„Mocny program socjologii wiedzy" traktowany jest jako manifest trudno spełnialny w praktyce naukowej ale kryteria przyczynowości, obiektywizmu, symetryczności i refleksyjności uważać należy za kluczowe dla naukowej rzetelności w zakresie aparatu poznawczego i krytycznego. „To samo doświadczenie oddziałujące na inne systemy przekonań wywołuje różne odpowiedzi" (ibidem) – co utrudnia ale jednocześnie determinuje konieczność rozwijania analiz przyczynowo-skutkowych. Na tej płaszczyźnie prace D. Bloora i B. Barnesa korespondują z koncepcją „realizmu wewnętrznego" H. Putnama - „Obiekty" nie istnieją niezależnie od schematów konceptualnych. To my wycinamy (ang. cut up) obiekty ze świata, kiedy wprowadzamy ten czy ów schemat opisu. Ponieważ obiekty i znaki są po równi wewnętrzne dla schematu opisu, można powiedzieć co pasuje do czego" (bądź też nie pasuje – symetria, Putnam 1981, s. 52). Istnieje w związku z tym wspólny dla jednostek przynależnych do tej samej kultury system percepcyjno-konceptualny – „wytworzony" świat społeczny posiada charakter intersubiektywny (w tym przypadku intersubiektywność stanowi jedno z kryteriów bezstronności, ibidem). Tak uprawiana socjologia zachowuje wymóg refleksyjności nie tylko zewnętrznie (jako ocenę potencjalu aplikacyjnego rezultatów badań)

ale także wewnętrznie w związku ze wskazywaniem własnych ograniczeń, swoistym autokrytycyzmem.

2. Metodologia

W niniejszym artykule zastosowano analityczno-syntetyczny model badań teoretycznych. W zakresie analizy literatury przedmiotu na polu refleksji metodologicznej usystematyzowano zarzuty pod adresem metodologii socjologicznej, a także dwóch bazowych orientacji badawczych – ilościowej (kwantytatywnej) i jakościowej (kwalitatywnej). Rezultaty badań posiadają charakter rekomendacji wynikających z ewaluacyjnej perspektywy, a zatem weryfikacji skuteczności stosowania poszczególnych procedur badawczych zapośredniczonych w post-pozytywistycznym, a także konstruktywistycznym modelu badań społecznych.

3. Rezultaty badań

Z. Krasnodębski rozważając problemy uwarunkowań wnioskowania w naukach społecznych odnosi się do zarzutu relatywizmu jakim zdaniem krytyków obciążony jest rozumiejący paradygmat socjologii. Zarzut ten odeprzeć można jego zdaniem twierdzeniem o obecności modelu adekwatnego, zobiektywizowanego przekładu w zakresie analizy treści wypowiedzi. Ów przekład jest możliwy pomimo faktu obecności w samym rozumieniu elementu oceny prawdziwości tekstu lub wypowiedzi. Wynika to bezpośrednio z intersubiektywnego charakteru rzeczywistości społecznej, który w powyższym kontekście posiada atrybut „obiektywizacyjny" - „sens tego co robimy wykracza poza naszą indywidualną świadomość" (Krasnodębski 1986, s. 250-257)[8].

W świetle postawionych założeń „standaryzowany kontekst" mógłby więc polegać na swoistej „obiektywizacji subiektywności", dekodowaniu i rekodowaniu, dekonstrukcji i rekonstrukcji przekazu w intersubiektywnej perspektywie. Zastosowanie przedstawionej struktury analizy umożliwiają jedne z najnowszych propozycji metodologiczne na polu orientacji kwalitatywnej:

- indeksykalność znaczenia,
- analiza konstytucji znaczenia (MCA),
- nieustanna triangulacja.

Pierwsza z wymienionych koncepcji zakłada odniesienie każdorazowej interakcji zakończonej określonym symbolem (daną definicją sytuacji wypracowaną w toku procesu interakcyjnego) do sytuacyjnego kontekstu w świetle którego uczestnicy interakcji konstytuują określone znaczenia. „Przekazywane w społecznych interakcjach treści (gesty, wskazówki, słowa) ‘znaczą coś’ jedynie w określonym kontekście i bez wiedzy o kontekście poprawna interpretacja komunikacji symbolicznej pomiędzy działającymi jest niemożliwa" (Kacperczyk 2007, s. 20-21, Cicourel 1984). W związku z tym interpretacja danych o charakterze jakościowym wymaga rekonstrukcji procesu formowania interakcyjnych symboli, co możliwe jest dzięki wykorzystaniu analizy konstytucji znaczenia. Zachowania i postawy jednostek oraz grup nie mogą być zrozumiane w ramach ujęcia statycznego - konieczne jest zrekonstruowanie znaczenia aktywności, sytuacji, relacji i doświadczeń. Pojmowana w ten sposób analiza konstytucji znaczenia (MCA) to analiza „doświadczania świadomości" i „stosowania świadomości" w relacjach interpersonalnych (Piechota, Tokarz 2014, s. 158-186). Należy jednocześnie zauważyć, iż jednorazowa interpretacja danych i brak rozwinięcia zaawansowanych, metaanalitycznych kategorii opisowych uniemożliwia wyciągnięcie

[8] Z. Krasnodębski, **Rozumienie ludzkiego zachowania**, Warszawa 1986, s. 250-257.

pogłębionych wniosków w zakresie procesu badawczego. Złożoność danych kwalitatywnych wymaga zatem wielokrotnej modyfikacji opisu w odniesieniu do kryterium trafności. Tego typu technika badawcza to tzw. nieustanna triangulacja (Cicourel 1984, s. 269-270).

W odniesieniu do podstaw orientacji kwantytatywnej należy natomiast stwierdzić, iż rozkwit pojęcia zmiennych (i ich adaptacja w obręb metodologii nauk społecznych) utożsamiany jest z neopozytywizmem. W ujęciu tym rezygnacja z pogłębionej, jakościowej analizy rzeczywistości może powodować zredukowanie całego procesu badawczego do opisu struktury relacji w zakresie wybranego zbioru zmiennych. Zjawiska i procesy społeczne mogą być tylko opisane w przybliżeniu, bez możliwości interpretacji, wyjaśnienia czy znalezienia związków przyczynowych" (Babiński 1980, s. 58-59; Malikowski 1997, s. 254).

Ograniczenia klasycznej, pozytywistycznej analizy wytykane były m.in. przez jednego z najwybitniejszych interakcjonistów symbolicznych, amerykańskiego socjologa H. Blumera. Zauważa on następujące kontrowersje: brak jednoznacznych kryteriów doboru zmiennych, modne bądź istotne według badacza zmienne proste - jak na przykład płeć i korelowane z nimi złożone - jak na przykład depresja, brak reguł doboru zmiennych, nieistnienie w socjologii zmiennych podstawowych i jednakowych dla każdego społeczeństwa. Analiza zmiennowa nie jest w stanie ująć procesów społecznych w ich całej złożoności, operując pojęciami zmiennej niezależnej i zależnej pomija nierzadko wszystkie zmienne pośrednie łączące te dwie kategorie. Jest często nieprzydatna do poznania zjawisk społecznych w ich konkretnym i złożonym przebiegu, uniemożliwia także pewne rodzaje typologizacji (ibidem).

Jeśli uznamy, iż „zjawiska społeczne są faktami kulturowymi i jako takie są one nie tylko uwarunkowane przyczynowo, ale mają swój „sens", jako niezbędne jawi się również odwołanie do socjologii fenomenologicznej, od strony „warsztatowej" reprezentowanej m.in. przez A. Schutza. Jego zdaniem opis rzeczywistości społecznej nie może opierać się jedynie na wiedzy o istnieniu danego „przedmiotu" i ewentualnie jego cech – kluczowa staje się tutaj interpretacja, identyfikacja danych faktów stanowiących „potencjalnie istotne składniki możliwych działań" (Schutz 2005, s. 67-68). Schutz nadmienia także, iż rola badacza staje się kluczową w procesie wnioskowania i interpretacji rezultatów – nie może on ograniczać się jedynie do danych pozyskanych od członków badanej populacji, a pozyskane i zakodowane treści winien traktować jedynie w świetle struktury relacji i przyczynowości w warstwie całościowej. „Nie mogę zrozumieć przedmiotu społecznego bez sprowadzenia go do działalności ludzkiej, w wyniku której powstał, a następnie bez sprowadzenia tej działalności do motywów, które ją wywołały. Nie rozumiem narzędzia, nie znając celu, dla którego zostało skonstruowane, nie rozumiem znaku ani symbolu, nie wiedząc, co ma przedstawiać, nie rozumiem instytucji, nie będąc świadomym jej zadań, nie rozumiem dzieła sztuki, pomijając intencje artysty, który je wykonał".

Należy jednak stwierdzić, iż przytaczane rekonstruowanie i dekonstrukcja pozyskiwanych informacji w zakresie analizowanych przykładów, przy wąskiej perspektywie poznawczej nie przyniesie oczekiwanych rezultatów – po raz kolejny pojawia się tu więc problem „standaryzacji kontekstu". Przy rzetelnym podejściu do procesu operacjonalizacji zmiennych niezbędnym staje się udzielenie odpowiedzi na newralgiczne pytania, na czele z następującym - „czy poszczególne zmienne włączone w zakres problematyki są rzeczywiście tymi, które badacz chce analizować, czy też pełnią one jedynie rolę wskaźników jakichś zmiennych" (Babiński 1980, s. 39). Odniesienie zasady nieoznaczoności Heisenberga (Szczuciński 1982, s. 41) do nauk społecznych to codzienny problem socjologów – precyzyjne pomiary jednego wymiaru zmniejszają dokładność na innej płaszczyźnie, a przede wszystkim „ludzie poddani badaniom ankietowym lub wywiadom nie są tymi samymi ludźmi, jakimi byliby bez tych badań" (Ossowski 2005, s. 29).

Konieczność uwzględniania tzw. pojęć syndromatycznych (złożonych, łączących kilka elementów, z których każdy stanowi oddzielne pojęcie, Nowak 2007, s. 147), nauka płynąca z klasycznych przykładów powagi zagadnień metodologicznych w świetle „ukrytej" przyczynowości powoduje, iż przy próbie wykrycia związków pozornych i zmiennych ukrytych odwołanie do precyzji procesu operacjonalizacji stanowi warunek sine qua non wypełnienia kryterium trafności badawczej. Analiza założeń pełni rolę „kontrolną" przy wyznaczaniu określonych wskaźników. Z powyższych, a także wcześniej przytaczanych względów godnym uwzględnienia zdaje się być podniesienie wagi komplementarnego podejścia do strategii metodologicznych i wykorzystywania wniosków płynących z rozwoju tzw. metod mieszanych.

4. Dyksusja

W związku z tym warto skonstatować, iż sfery mikro oraz sfery makro, a także ujęcia interakcyjnego i systemowego nie należy traktować jako stałej dychotomii. Pomiędzy obiema perspektywami zachodzi określone oddziaływanie, które dla badacza zauważalne jest przede wszystkim w zakresie tzw. „średniego zasięgu" czyli poziomu mezo. Owa korespondencja winna implikować możliwie plastyczne i adekwatne wykorzystywanie metod badawczych przynależnych do obu orientacji. Wszelka ortodoksja metodologiczna może skutkować wtórnością uzyskiwanych rezultatów. Badania ilościowe winny być zatem pogłębiane badaniami jakościowymi, a w ramach badań jakościowych możliwe jest wykorzystywanie metod statystycznych, przede wszystkim w postaci analizy tendencji pomiędzy poszczególnymi typami i elementami wypowiedzi respondentów czy też znaczeniami wchodzącymi w zakres danego pola semantycznego (zapisywanymi jako tzw. kody, Niedbalski 2012, s. 220-228).

Wnioski

Postępowanie metodologiczne zgodne z przedstawionym wyżej schematem może być uważane przez zwolenników orientacji jakościowej za nazbyt sformalizowane, natomiast przez apologetów modelu post-pozytywistycznego za niepotrzebne „rozmywanie" analiz międzyzmiennowych. Pełne turbulencji i wewnętrznych napięć społeczeństwo 5.0. wymaga jednak podejścia adekwatnego, dysponującego odpowiednim oprzyrządowaniem i potencjałem umożliwiającym dynamczną analizę. Zdaniem autora niniejszego artykułu „mocny program socjologii wiedzy" D. Bloora i B. Barnesa zasługuje na upowszechnianie, szczególnie ze względu na akcentowanie kluczowych kryteriów badawczych: przyczynowości, bezstronności, symetrii i refleksyjności.

Literatura

AMSTERDAMSKI Stefan, 1983. *Miedzy historią a metodą*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy. ISBN 83-060-0949-5.

BABIŃSKI Grzegorz, 1980. *Wybrane zagadnienia z metodologii socjologicznych badań empirycznych*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński. Skrypt nr 340.

BLOOR, David, 1976. *Knowledge and Social Imagery*. London: Routledge.

CICOUREL Aaron V., 1984. Etnometodologia. In: *Kryzys i schizma. Antyscjentystyczne tendencje w socjologii współczesnej.* Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy. ISBN 83-0601-00-86.

KACPERCZYK Anna, 2007. Badacz i jego poszukiwania w świetle „Analizy Sytuacyjnej" Adele E. Clarke. In: *Przegląd Socjologii Jakościowej*. Nr 2, s. 20-21. ISSN 1733-8069.

KRASNODĘBSKI Zdzisław, 1986. *Rozumienie ludzkiego zachowania.* Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy. ISBN 978-8306-0139-55.

MALIKOWSKI Marian, 1997. *Badania empiryczne w socjologii*. Tyczyn: Wyższa Szkoła Społeczno-Gospodarcza. ISBN 978-8390-6953-58.

NIEDBALSKI, Jakub, 2012. OpenCode – narzędzie wspomagające proces przeszukiwania i kodowania danych tekstowych w badaniach jakościowych. In: *Przegląd Socjologii Jakościowej*. Nr 1, s. 220-228. ISSN 1733-8069.

NOWAK, Stefan, 2007. *Metodologia badań społecznych*. Warszawa: PWN. ISBN 978-83-011-4999-4.

OSSOWSKI Stanisław, 2005. O osobliwościach nauk społecznych. In: *Socjologia. Lektury*. Kraków: Znak.

PIECHOTA Anna, TOKARZ Aleksandra, 2014. Zastosowanie analizy konstytucji znaczenia (MCA) w badaniu motywacji do twórczości artystycznej. In: *Przegląd Socjologii Jakościowej*. Nr 1, s. 158-186. ISSN 1733-8069.

PUTNAM Hilary, 1981. *Reason, Truth and History*. Cambridge: Cambridge University Press.

SCRIVEN Michael, 1962. Explanations, Predictions and Laws. In: *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, Nr 3, s. 196.

SCHUTZ Alfred, 2005. Metodologiczne podstawy socjologii. In: *Socjologia. Lektury*. Kraków: Znak.

SZAHAJ, Andrzej, 1995. O tak zwanym mocnym programie socjologii wiedzy szkoły edynburskiej. In: *Kultura Współczesna*. Nr 1-2, s. 53-67. ISSN 1230-4808.

SZCZUCIŃSKI Antoni, 1982. *Zasada nieoznaczoności Heisenberga a sprawdzanie praw mikrofizyki*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Kontakt na autora/-ku: *Dr (PhD), Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, ul. Kanonicza 25, 31-002 Kraków, Polska, bartosz.lukaszewski@upjp2.edu.pl.*